
<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.057>

УДК 811.161'36-025.26"16"

І.Д. Фаріон

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ: МОВНО-СВІТОГЛЯДОВИЙ ГІБРИДИЗМ?

У статті нетипово проаналізовано визначальні праць М. Смотрицького крізь призму мовно-світоглядového гібридизму, що й сьогодні є у нашій мовній політиці. В основі розвідки дві протилежні тенденції часу: традиційний слов'янський сакральний універсалізм та щойно народжуваний етнолінгвальний націоналізм, мотиви вибору написання мови творів, найважливіші мовно-світоглядові посили Учительного Євангелія та «Граматики слов'янської».

Ключові слова: М. Смотрицький, староукраїнська (руська) мова, мовно-світоглядový гібридизм, сакральний універсалізм і етнолінгвальний націоналізм.

Ідейно-філософське тло доби: антагонізм та еkleктика

Мовно-світоглядова ситуація межі XVI — першої чверти XVII ст. — це передусім релігійно-етнічна боротьба в ново-сформованих координатах «свій — чужий». Релігійна Берестейська унія 1596 р. стала неминучою кульмінацією протистояння між східним та західним вектором розвитку країни, на вістрі чого опинилася знакова постать української культури М. Смотрицький: «Спир між прихильниками православ'я і унії служив лише гаслом для велетенського змагання двох світоглядів — східно-консервативного та західно-поступового, що, крім релігії, охоплювали цілий ряд інших чинників, таких як національне наставлення, політичну та культурну орієнтації» [10: 19].

Унія стала ключовим диверсифікаційним чинником у церковно-релігійних і політичних справах, що розширило радіус культурного впливу української церкви та згодом збільшило опір експансивному московському православ'ю,

© І.Д. ФАРИОН, 2019

а отже, послідовно витворювало українську ідентичність між православною ортодоксією та агресивним польським католицизмом [13: 403 — 404]. З погляду культурно-національної ідеології перехід на унію засвідчував тенденцію «українськості» на протигагу до московської тенденції. Саме цей перехід підпільно в червні 1627 р. здійснив М. Смотрицький, протиставивши себе загальній антиунійній тенденції і прирікши на неминучу обструкцію. Попри те, унія стала «парадоксально корисною» (С. Грачотті) в запереченні конфесійної ідентичности та у творенні ідентичности національної, до чого так плідно долучився наш герой, запровадивши вперше етнічні основи ідентифікування нації.

Водночас у культурно-ментальному дискурсі України—Руси тривало подальше панування церковнослов'янської мови, кодифікацію якої вперше і здійснив М. Смотрицький у «Граматиці» 1619 р. Подальше панування церковнослов'янської мови в час першого національного відродження зумовлювали дві причини: 1) успадковане від Середньовіччя бажання зберегти різницю між «святково-архаїчною мовою богослужб» і «буденно-ярмарковою» розмовною мовою; 2) універсалізм православного слов'янства. Ці провідні ідеї наскрізно культивували книжники острозького, львівського та київського освітніх осередків межі XVI — XVII ст. Вони відчайдушно поборювали європейські реформаційні рухи і таки врятували «православний літературномовний універсалістський фронт» ціною призупинення аж на три століття розвитку нової української літературної мови, яку так добре вже відтінив у «Граматиці» М. Смотрицький [3: 23].

Отже, М. Смотрицький синтезував у своєму світогляді й релігійно-науковій діяльності дві протилежні тенденції часу: традиційний слов'янський сакральний універсалізм та шойно народжуваний етнолінгвальний націоналізм. Його життя стало найпоказовішим фокусом тих буремних часів, що призвели до успішного національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького та закінчилися для України політичною катастрофою 1654 р., наслідки якої пожинаємо у сучасній московсько-українській війні (2014 — 2019).

Знаково, що «Граматика» М. Смотрицького, без зазначення імени й прізвища автора, саме 1648 р. зі значними лексичними та фонетико-морфологічними переробками, зокрема усуненням правила про неприпустимість поплутання літер *z* і *r*, а також вилученням запровадженої М. Смотрицьким графеми *r*, надрукована в Москві. Там, як відомо, вона стала базовим граматичним кодексом аж до «Російської граматики» М. Ломоносова 1755 р. [11: 92 — 98, 104]. Так, поза волею автора, що передусім протистояв асиміляційній латинізації та підносив гідність церковнослов'янської мови, відмежовуючи її від староукраїнської (руської) мови, його основний граматичний твір спричинився в останній чверті XVII ст. до «III-ого церковнослов'янського впливу». Щодо такого реваншевого повороту мовно-історичної долі українців знаменними є слова Юрія Шельвельова про наслідки II-го церковнослов'янського впливу: «Всьому попередньому багатомовному рухові від чужинецької (церковнослов'ян-

ської) мови [...] давався зворотний хід» [24: 499]. Простежимо мовно-світоглядну еволюцію М. Смотрицького крізь призму його знакових публіцистично-полемічних і мовозначих праць.

Вибір мови написання і теорія мовної гідності

Вибір мови написання творів є чи не найпоказовішим чинником у ставленні до неї самої, хоч далеко не вичерпує всієї мотивації мовної поведінки. М. Грушевський підкреслив: «Хоч польською мовою, але писали українські пера, і ця полемічна писанина стоїть у нерозривному зв'язку з усім українським культурним, політичним і літературним рухом» [4: 145]. М. Смотрицький щодо цього є унікальною постаттю, позаяк лише один його твір «Казанье на честный погреб [...] о. Леонтия Карповича» (1620) написано староукраїнською (руською) мовою. Мову пам'ятки дослідники вважають «прямою ілюстрацією мовної системи того часу». Системно проаналізувавши її, О. Купчинський зазначив, що, з одного боку, руська мова відображає широке проникнення народнорозмовних елементів, з іншого, — у ній ще значна кількість церковнослов'янізмів та полонізмів (від 15 до 20%). Водночас мова «Казанья...» — це «безапеляційна українська спадкоємність», позаяк, видана та виголошена у Вільні, вона жодною мірою не засвідчує прямих рис білоруського впливу на зразок цекання і дзекання, акання і якання, звука [e] на місці ненаголошених я, е, \. Щодо лексичних білорусизмів та полонізмів, то вони зумовлені своєрідністю українсько-білорусько-польських взаємин у межах однієї держави [9: 229, 241, 245]. І. Чепіга підкреслює «сильний живомовний струмінь» «Казанья...», виявлений у словосполуках і фразеологізмах, властивих народнопоетичній мові [22: 27].

Решта творів створено польською мовою («Verifyfikacja niewinności...» («Виправдання невинности...», 1621), «Obrona Verifyfikaczej...» («Оборона «Виправдання...», 1621), «Elenchus pism uszczypliwych...» («Викриття ущипливих писань...», 1622), «Justyfikacja niewinności...» («Юстифікація невинності», 1622), «Supplicatia» («Уклінне прохання», 1623), «Apolo-gia...», 1628, «Protestecja...», 1628, «Peraenesis abo Napomnienie...» («Умовляння», 1629), «Exethesis...» («Розправа...», 1629) не залежно від того, чи написано їх із позиції захисту православ'я чи унії, староукраїнської (руської) мови чи слов'янської, що, без сумніву, пов'язано з узусом, де, повсюдно пануючи, польська мова охоплювала якнайширшу аудиторію. Однак ця мова неприховано виказувала автора-русина, оскільки була переповнена лексичними українізмами, «які він вживає свідомо, створюючи своєрідний українсько-білоруський «ізвод» польської літературної мови» [25: 47]. Якщо польський учений А. Брюкнер вважає змішування двох мов недоліком автора (як творення відомого тепер поняття *суржика*), то для М. Смотрицького це, очевидно, був спосіб насичувати чужу мову власними елементами, що легко впізнавані для його земляків русинів та білорусів. Цікаво, що негативно Мелетіїв вибір польської мови як престижної оцінили в протилежному унійному таборі. Його перший біограф

холмський унійний єпископ Я. Суша, аналізуючи «Тренос», обурено зазначив: «Тут що ні слово — то жорстка рана, що ні думка — то смертельна отрута, тим більше небезпечні, що автор приоздобив їх привабливою польською мовою наче солодкою приманкою» [25: 50].

Польськомовний вибір М. Смотрицького аж ніяк не свідчить про неусвідомлення ним своєї української (руської) етнічності. Навіть більше: він єдиний з тодішніх першорядних релігійних діячів і письменників-полемістів у час повсюдного панування гіпертрофованої інституційної релігійності стверджував у творі «Виправдання невинности» (1621), що зовсім не віра має об'єднувати людей, а їхня національна належність, кровні, етнічні зв'язки: «Якщо існує правдива Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується зі своєї крові той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж еспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська...» [25: 72].

М. Смотрицький у такий спосіб **уперше** в історії української суспільно-політичної думки виклав етнічне розуміння нації, свідомо чи несвідомо визначаючи новітній напрямок у націєтворенні. В Європі саме тоді розпочався процес формування новочасних націй, що фактично виступили конкурентом традиційних конфесійних спільнот (католицизму і православ'я). Мовний чинник у цьому процесі відігравав головну роль, і М. Смотрицький через свою мовну амбівалентність став найяскравішим представником половинчастого шляху розвитку України, який і досі є виразною тенденцією в українській націєгенезі. Намагаючись поєднати в ужитку староукраїнську (руську) та польську, староукраїнську (руську) та слов'янську мови, він, без сумніву, надавав перевагу польській та слов'янській, староукраїнською (руською) ж мовою послуговувався з виразно практичних комунікативних міркувань. Тоді як використання слов'янської мови і далі мало своє непохитне у століттях ідейне навантаження: «Українське і білоруське громадянство Литви-Польщі привикло жити в приємній свідомості релігійної солідарності з ширшим православним світом: з Москвою, Волощиною, греками, балканськими слов'янами й іншими східними церквами. Се небагато давало реального, але морально важило велико, і стратити ці моральні зв'язки, відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечною втратою в тодішнім і без того сильно опустошенім житті [...]. В результаті того всього наше відродження уже в самих початках своїх виявило сильні тенденції консервативні і навіть назадницькі (ретроградні) і реакційні» [5: 42 — 43].

Польськомовність творів М. Смотрицького, гадаємо, лише зовнішня причина вибору. За дослідженнями Девіда А. Фрика, він поділяв популярну на той час ієрархічну теорію мовної гідності, відповідно до якої церковнослов'янська мова поряд із латинською та грецькою посідала найвищий ступінь серед трійці священних та внормованих мов. Натомість староукраїнську (руську) і польську потрібно використовувати в

перекладах і роз'ясненнях для менш освічених простих людей. Усі ці мови слід вивчати у школах, про що свідчить судження М. Смотрицького в полемічній польськокомовній праці «Exethesis...» (1629): «Ми заснували школи для навчання дітей грецької, латинської, словенської, руської та польської мови» [21: 217]. У своїх педагогічних порадах М. Смотрицький також згадує руську мову: «...читаны будуть звыклымъ школь спосо(м) Славенскій Лекції / и на Рускій языкъ перекладаны» [12: 28], що вказує на присутність староукраїнської (руської) мови в навчальному процесі.

Двоступеневість мовної ієрархії від М. Смотрицького підтверджує його вигадана інформація під назвою твору «Тренос», що начебто «спочатку з грецької мови на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом» [17: 133]. У цьому домислі очевидна авторова непевність писати твір загальнозрозумілою мовою, чим зумовлена потреба надати йому вагомість нібито через первісне написання мовами найвищої священної гідності. Передмову М. Смотрицький закінчує думкою про вищість слов'янської мови перед польською, що в богословській термінології немає потрібних відповідників: «З тієї самої причини і з'ясування термінів, теологам властивих, які з слов'янської мови на польську точно перекласти не вдалося, [подаються], і сила слів латинських [...] вживаються. Усе те, однак, для розтлумачення всім і зрозуміння твого якнайліпше автор пристосувати намагався» [17: 142 — 143].

Як бачимо, для застосування староукраїнської (руської) мови місця не знайшлося, натомість у творі «Апологія» (1628), уже після подорожі Європою та прийняття унії, мислитель висловлює побажання, аби народ руський (український) мав катехизм «мовою грецькою, словенською, руською й волоською», щоб пізнати правду і відновити єдність церкви [4: 43]. Водночас він висловлює традиційну, універсально-об'єднавчу лінгвістичну ідеологему про виняткову роль слов'янської мови як «святої єдності», яка, у його сприйнятті, є символом руської ідентичності та патріотизму. Стимулом до таких міркувань стала мандрівка Європою: «Так, я приносив на тому і на іншому місці нашого спасіння безкровну жертву мовою слов'янською, хоча міг би священнодіювати поширеною там грецькою мовою. Але я це робив навмисно для того, щоб принести жертву за тебе, пренаймиліший мій народе руський, і за всі народи, що слов'янською мовою хвалять і прославляють Бога. Я це чинив з тим добрим наміром, щоб усі слов'янські народи єдиними устами і єдиним серцем у лоні святої Церкви хвалили і славили Отця і Сина і Святого Духа» [25: 110].

У праці «Паранезис» («Умовляння», 1628), формулюючи новаторську ідею про створення окремого українсько-білоруського патріархату, незалежного від Константинопольського патріарха і Папи Римського, він тісно пов'язує такий важливий релігійно-політичний крок із мовним питанням. Адже саме завдяки цьому «...до того б прийшло, що з духовного багатства руської Церкви й інші народи з того ж язика й обряду

стали б користати» [8: 203]. Відтак мислитель риторично запитує про неприйнятну відсутність церковної літератури зрозумілою для народу мовою: «Бо тепер чи в нас катехізи? Чи в нас постілля? Чи в нас життя святих? Чи в нас якісь спасенні екзерциції духовні? Ще з тих святих віків «Соборники» читаються, читаються «Прологи», але й тих ні той, що читає, не розуміє, ані ті, що слухають, і діється так, начеб ті читальники голодному коло рота якимсь смачним куском махали, а не давали з'їсти ні собі, ні слухачам» [8: 203]. Ту саму ідею перекладу церковної літератури зрозумілою мовою автор повторює у творі «Екзетезис» (1629), наголошуючи на неоціненному впливі таких різномовних і доступних текстів на душу людини: «Сам катехизм, виданий нашою руською церквою різними мовами і пущений між народи східного набожества, учинить неоціненну користь душам людським. А ну ж постиллі, ну ж життя святих та інші тому подібні церковні добра?!» [8: 206].

Аналізуючи загальний консервативний психологічний настрій суспільства, М. Смотрицький у цьому ж творі викриває інертність і лінивість мислення, що полягає в тенденційному відкиданні доленосної новизни в ідейно-культурному розвитку, що неабияк стосується мовного чинника, а саме перекладів староукраїнською (руською) мовою релігійних текстів: «От з таким розумом кричите й на єдність, як то недавно кричали на те все і як тепер кричите на поправу ірмолоїв у тексті в нотах і на виправку помилок і лихого перекладу в церковних книгах. [...]. Що вчора було лихо, сьогодні вже добро» [8: 206].

Руськомовне Учительне Євангеліє (1616) як прагматична комунікативна потреба

Друга половина XVI ст. — це доба започаткування в польській літературі великої кількості збірників повчань, названих *postyllami*. В Україні у XVII ст. це призвело до виходу численних Учительних Євангелій, автори яких, усвідомлюючи основну мету проповідей вплинути на слухача, неминуче використовували зрозумілу для вірян мову — зазвичай наближену до народнорозмовної, або *просту* — мову «прикладної теології». Логічно бачити в цьому вплив ідей протестантизму, про що свідчить переклад староукраїнською (руською) мовою відомої «Постилі» польського кальвініста М. Рея, яку використовували як Учительне Євангеліє. Ці праці були відгуком на нові потреби часу, які можна вважати феноменом української духовної культури [23: 82 — 83].

«Єв(г)аїє Учителное: албо казанѧ, накождую не(д)лю и Свѧта Урочистьи, презъ Стѧго Ѡца нашегѧ Калиста...» [См. ЄУ] архієпископа Константинопольського і Вселенського патріярха перед двома століттями «Покгрецкѹ; написаныи, а теперь ново з Кгрецкогѧ и Слове(н)скогѧ языка на Рускїй переложеныи» — цей переклад слід розглядати не лише як своєрідну відповідь М. Смотрицького видавцям давніших, слов'янських варіантів цього твору (зокрема у Заблудові 1569 р. заходом Г. Хоткевича та у Крилосі 1606 р. зусиллям Г. Балабана), але і як про-

мовисту, майже п'ятдесятилітню еволюцію (від невдалої спроби Г. Хоткевича зробити переклад руською мовою 1569 р.) контрверсійних поглядів духівництва на потребу вживати староукраїнську (руську) мову в літургійній царині. Можливо, поштовхом до перекладу були й міркування із праці П. Скарги, що стимулювали переклади староукраїнською (руською) мовою (звісно, у великопольських політично-релігійних цілях). І польську, і руську мови П. Скарга вважав придатними для місіонерської пропаганди і здійснення ними своїх апостольських функцій, на противагу до використання ритуальних мов у літургійному процесі (але не церковнослов'янської): «Ми давно повинні були перекласти польською чи руською мовою твори, які допомогли б руському народові скоріше пізнати правду» [21: 214].

Видання 1616 р. опубліковано з однією, ймовірно, з п'ятох різних передмов, що містили посвяти сім'ї Соломерецьких, сім'ям Огінських та Воловичів, сім'ї Воловича, А. Хоткевичівні, Ф. Масальському. Серед них М. Смотрицький підписався лише під передмовою, присвяченою сім'ї Соломерецьких. Усі інші — підписано від монастиря Св. Духа православного братства у Вільнюсі. Деякі з передмов (зокрема ті, що не підписані М. Смотрицьким) розкривають мотиви перекладу твору, покликаючись на патріарха Калисту, що написав ці проповіді грецькою мовою, а відтак, за тим самим прикладом, наші предки переклали їх у 1569 і 1606 рр. слов'янською мовою. Такі паралелі мали б продемонструвати однакову високу гідність грецької та церковнослов'янської мов, і водночас на етапі творення перекладу М. Смотрицького однакову, хоч і ієрархічно нижчу, гідність польської та староукраїнської (руської) мов. Слов'янська мова через її незрозумілість потребує перекладу «на язык наш простый рускій, якобы з мертвых воскрешон». Поетична метафора «воскреслої» простої руської мови, очевидно, покликана засвідчити древність та питомість руської мови, однак нижче автор вдається до виразного антонімного протиставлення слов'янської мови та руської, що вказує нерівнозначне авторове ставлення до них: «...в зацнѣйшом, пекнѣйшом, звазнѣйшом, суптелнѣйшом и достаточнѣйшом языку словенском...», що через «пренеспособность» слухачів став незрозумілим, натомість потрібною і «пожиточною» стала дійсність в «подлѣйшом и простѣйшом языку» [15: предмова, б. п.] — тобто в руській мові.

Отже, на перший план виступає винятково прагматична, утилітарна проблема зрозумілої комунікації у церкві без окреслення бодай якогось іншого мотивування. Відтак автор вправляє в метафоричному визначенні слов'янської мови, що приховує скарби духовні, які лише силою руської мови можуть бути підняті на поверхню, спираючись на відомі слова апостола Павла з Послання до коринтян про корисність п'ятох зрозумілих слів супроти тисяч незрозумілих: «Кгда(ж) то есть каждого Христїа(н)ского Казнодѣи повин(н)ость, не дишкурсы о непонаты(х) вѣры тае(м)ни(и) скрытостѣ (х) строити, але коли и приказа(н)ѣ(м) Божки(м) просты(х) и неуки(х) люде(и) оучити. Ба(ч)ны(и) и мудры(и)

Казнодѣа не славы з бистроти до втѣпу; своего оуслушачѡ(м), але само-го, взбаве(н)ю и(х), пожи(т)ку, и на ѡную, выбраного начи(н)а Бжѣго повѣст, и(ж) па (т) слѡ(в) вырозумѣны(м), а и(ж)ѣ тмами непонаты(м) языко(м) (в науце звлаща до народа мовити пожитє(ч)нѣйшаа ре(ч) єсть, по(м)нѣти повине(н). И нако(ш)то(в)нѣиши абовѣ(м) взє(м)лю закопаны(и) кле(и)но(т) хо(т)ста ра(н)є до надєа себе порушає(т) пожи(т)ку ѡ(д)на(к) жа(д)ного, оутає(н)ною скритостю своею не чини(т). То(т) ко(ш)то(в)ныи а пє(в)ны(и) в Єв(г)їи Учите(л)но(и) **Слове(н)ского языка скритостю закопаны(и)** кле(и)но(т), тепє(р) (за ласкою и помо(ч)ю Бжѣю) **Руского языка поня(т)є(м) Ёкопаны(и)**, и до пє(р)шого пожи(т)ку и оужива(н)на прєвє(д)єны(и) и поданы(и), по(д) титуло(м) за(ц)ного имени Вм, на свѣ(т) выше(д)ши, славы висоцєсла(в)ного дому Вм, по всѣхъ сторонах, на всѣ пото(м)ныи часы, ро(з)носити и голосити не перестанє(т)» [16: 324].

Характер передмови засвідчує, що у сприйнятті М. Смотрицького староукраїнська (руська) мова не могла виступати «серйозним заборолом для латинської і польської культурної експансії. Вона також не могла забезпечити українську культурну експансію в православно-слов'янському світі» [8: 91]. Проте час диктував свої умови і вже в передмові рукописного Учительного Євангелія 1670 р. С. Тимофієвича «Наука християнская. З євангелія вкоротцѣ зложена; в кождую неделю и празники господскія и богоявления; на увесь цѣлый рок. Барзо **простою мовою и диалектом**, иж и напростѣйшому челѡвѡковѣ snadно понятая...» наголошено на особливій потребі проповідувати зрозумілою, тобто «**простою барзо мовою**»: «...поневаж всѣ(х) на(с) заровно и однаково Х(ристо)сѣ Г(оспод)ѣ вѣрны(х) свои(х) ласкою своею и милосердіє(м) даровавѣши удостоилъ, прето и Слово Б(о)жїє, наука Х(ристо)ва Спасителя нашего д(у)шевный покармѣ всѣ(м) [...] зѣ выразуменье(м) одкрита **простою мовою** повинѣна бы(т)в церквѣ Б(о)жой одѣ пастыра и учителя проповѣданъна, ижбы згола и найподлѣйший вѣ разумѣ могль зрозумѣти и пожитковати: бо **широкая а узловатая мова** рѣдкїй пожиток челѡвѡку приноси(т), але простая а короткая а до того з вырозумѣнье (м) одкрита мова в прудко(м) часѣ всѣ обширныє арькгумена и захваляныє мовы загортуетъ и двома або трома словы короткими барзо много словъ може(т) в собѣ замкнути...» [14: 224 — 225].

«Грамматикѣ Славенскиа правильное Сунтама» як мовно-їдеологїчний вектор

Ця фундаментальна праця — пряма відповідь на звинувачення П. Скарги (у його творі «Про єдність церкви Божої...», 1577) про неможливість стати вченим завдяки слов'янській мові, про винятковість поширення святої віри лише грецькою та латинською мовами та існування незмінних і універсальних граматик лише тих мов. Створивши «Граматику», М. Смотрицький вивів слов'янську мову на той самий рівень гідности, що грецька і латинська, і довів, сам напрацювавши її норми, сталість

її граматичної структури. Водночас ця «Грамати́ка», ставши впродовж двохсот років базовою навчально-науковою працею для всього східного та південного православного світу, передусім була описом церковнослов'янської мови староукраїнської (руської) редакції, тобто того впливу, якого ця мова зазнала від української та білоруської мов за час її побутування на відповідних теренах. Як зауважив Павло Житецький, «поза свідомістю самого Смотрицького, церковнослов'янська мова, подана в його граматиці, зближена була із спільними властивостями руських наріч» [7: 38].

«Грамати́ка» засвідчила чітку різницю між книжною та живою мовою XVI — XVII ст., що підтверджує зіставлення тексту передмови з текстом граматики, а також численні зауваження та пояснення церковнослов'янського матеріалу в граматиці, уведення до неї елементів живої мови з західноукраїнської говірки. Це, своєю чергою, підготувало ґрунт для написання окремих граматик східнослов'янських мов [11: 87 — 88, 111]. Зокрема, автор вдається до тлумачення церковнослов'янських виразів староукраїнською (руською) мовою: «удержи язык свой от зла и устнѣ своѣ еже не глаголати лести», а відтак «руски истолковуем: гамуй язык свой от злого и уста твои нехай не мовят зрады» [25: 58]. Так поволі він відкривав шлях староукраїнській (руській) мові у її майбутнє.

Варто актуалізувати думки І. Франка, який зауважує, «якби не різні нещасливі обставини», зокрема колонізація України Московією, «мова ця [йдеться про руську мову — *І. Ф.*] була б, без сумніву, ще задовго до 1798 року привела до перемоги чистої народної мови в українській літературі» [18: 354]. Однак була ще одна обставина, що гальмувала цей розвиток: «...грамати́ка Смотрицького, котрий немовби не помітив новоутвореної руської мови, писав свою студію про церковнослов'янську мову як про мову слов'янську... Не дивно, отож, що коли грамати́ка Смотрицького стала підручником в школах не тільки в Україні, а й у Росії, факт той дуже негативно вплинув на розвиток національної мови» [18: 354 — 355]. Можна вважати такий Франків погляд і подібні [19: 260; 20: 239] за контрверсійні і перераховувати незаперечні позитиви від фактичного створення «політично-граматичної конституції» церковнослов'янської мови, однак залишена аж до XVIII ст. церковнослов'янська, чи слов'янорусська мова у церквах, стала першою підвалиною (за М. Драгомановим, «коренем») денаціоналізації українців та асиміляції в московському православному просторі. Врешті, це та болгарська, а потому московська дорога, що згодом «привела освітнє життя російських українців до помосковлення» [6: 513].

Дисонувала потреба створення граматики церковнослов'янської мови зі світовим вибухом граматик національних мов. Зокрема, з 1571 р. відома грамати́ка чеської мови Я. Благослава, з 1672 р. В.-Я. Роси, словенської мови — грамати́ка А. Богорича (1584), польської — француза П. Статоріюса-Стоєнського (1568). У 1634 — 1635 рр. створено французьку академію, що, об'єднавши письменників та філософів, мала на

меті укласти першу академічну граматику французької мови та її словник, про що написав французький учений-граматист К. де Вожла у праці «Зауваження про французьку мову» (1647) [2: 40]. У Московії на той час послугоувалися граматику українця М. Смотрицького, а початки кодифікації російської мови припадають на 1755 р. у праці «Российская грамматика» випускника Києво-Могилянської академії М. Ломоносова.

Отже, життя та діяльність М. Смотрицького як мовної особистості ранньомодерного часу — це фокус релігійно-політичних подій, що суттєво вплинули на роздвоєний, половинчастий шлях української нації як мови і мови як нації. Різномовний вибір, передусім традиційно слов'янської мови як церковної об'єднавчо-православної традиції, польської — як офіційної мови Речі Посполитої і староукраїнської (руської) — як прагматичного способу донести біблійні істини до народу. Такий симбіоз не виводив українство на самостійний шлях розвитку, а лише консервував давні церковні і бездержавні українські взаємини, позаяк у своїй основі не мав реформаційного шляху вирішення проблеми. З такої ментально-різновекторної суміші згодом виросте, за Д. Донцовим, «українське гермафродитство», тобто роздвоєність національна і «паталогічне, неусвідомлене прагнення прихилитися до якоїсь сильнішої цивілізації, культури і політико-державної традиції» [1: 12]. Основні мовні засади мислителя зводимо до таких положень:

— незбіжність між вибором мови написання творів та етнічною належністю: вибір польської мови і перша в історії суспільно-політичної думки обґрунтованість української (руської) та етнічної належності на основі кровно-родових, а не релігійних зв'язків — тобто започатковано ментальну зміну парадигми з конфесійної на етнічну (національну);

— ієрархічна дворівнева рецепція мовних кодів на чолі з трійцею священних мов (церковнослов'янською, латинською, грецькою) та польською і меншою мірою староукраїнською (руською) як прагматичним засобом комунікації з менш освіченими простими людьми та прогресивною констатацією вивчати ці мови у школі, серед яких і руська;

— оперта на мовні засади апостола Павла потреба мати катехизм, учительні Євангелія, життя святих тощо староукраїнською (руською) мовою задля пізнання Божої правди і користі для душі;

— амбівалентне тлумачення водночас староукраїнської (руської) та слов'янської ідентичності через церковнослов'янську мову;

— диференційованість церковнослов'янської та староукраїнської (руської) мов та їхній взаємовплив через «Граматику» і формування перших в історії української мови понять «чистоти», тобто культури мови, крізь призму церковнослов'янської мови.

Вважаємо, що намагання М. Смотрицького культивувати староукраїнську (руську) мову були радше наслідком тиску і вимог часу, ніж системною маніфестацією утвердити її принаймні в духовно-освітній царині життя русинів-українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баган О. Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова. *Дмитро Донцов. Вибрані твори: у 10 т.* Дрогобич, 2011.
2. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов (нарис з історії української літературної мови). Київ, 1979.
3. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Зібрані статті*. III. *Історія української мови*. Мюнхен, 1993. С. 5(4) — 17(30).
4. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. VI. Кн. 1. Київ, 1996.
5. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. V. Кн. 2. Київ, 1995.
6. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране*. Київ, 1991. С. 461 — 558.
7. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19 — 139.
8. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI — початку XVII ст. Острог, 2007.
9. Купчинський О. Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон отця Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року. *ЗНТШ. Праці філологічної секції*. Т. ССXLVI. Львів, 2003. С. 219 — 245.
10. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). *Відбитка з Наукового Збірника Українського університету в Празі*. Т. III. Прага, 1942. С. 3 — 21.
11. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. *Мелетій Смотрицький. Граматика*. Київ, 1979. С. 7 — 110.
12. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV — XVII століттях. Київ, 1985.
13. Пахльовська О. Парадигми православної цивілізації і демократія: виклик України візантійському моноліту. *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Київ, 2005. С. 395 — 420.
14. Пачовський Т. «Книга Житій Святих» Дмитра Тупталенка-Ростовського. *Дмитро Туптало у світлі українського барокко. Львівська медієвістика*. Вип. 1. Львів, 2007. С. 221 — 265.
15. Смотрицький М. Євангеліє учителное, або Казаня на кождю недѣлю и свята... тепер ново з грецкого и словенскаго языка на рускій переложени... Евъе, 1616. 5, 173, 351 л.
16. Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в 16 — 18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924.
17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. II. Кн. 2. *Перша половина XVII ст.* Київ, 2001.
18. Франко І. Характеристика руської літератури XIV — XVIII ст. *Європейське відродження та українська література XIV — XVIII ст.* Київ, 1993. С. 342 — 372.
19. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1983. Т. 40. С. 7 — 370.
20. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1984. Т. 41. С. 194 — 470.
21. Фрік А. Девід. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *Записки НТШ. Праці філологічної секції*. Львів, 1992. Т. СХХIV. С. 210 — 229.
22. Чепіга І.П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 25 — 29.
23. Чуба Г. Текстологіческая классификация украинских Учительных Евангелий второй половины XVI века. *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 82 — 97.
24. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
25. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ, 1986.

REFERENCES

1. Bahan, O. (2011). Sources of worldview nationalism by Dmytro Dontsov. *Selected works: in 10 vol.* Drohobych (in Ukr.)
2. Bilodid, I.K. (1979). The Kyiv Mohyla academy is in history of east-slavic literary languages (essays are from history of literary Ukrainian). Kyiv (in Ukr.)

3. Horbach, O. (1993). Genesis of the Ukrainian language and its position among other Slavi. *Collected articles. III. History of the Ukrainian language*. Munich (in Ukr.)
4. Hrushevskiy, M.S. (1996). History of the Ukrainian literature: In 6 v. 9 b. Vol.VI. Book 1. Kyiv (in Ukr.).
5. Hrushevskiy, M.S. (1995). History of the Ukrainian literature: In 6 v. 9 b. Vol.V. Book 2. Kyiv (in Ukr.).
6. Drahomanov, M. (1991). Strange Thoughts on the Ukrainian National Case. *Favorites*. P. 461 — 558. Kyiv (in Ukr.).
7. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19 — 139. Kyiv (in Ukr.).
8. Kraliuk, P. (2007). Meletii Smotrytskyi and the Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the End of the 16th — the Beginning of the 17th Century. Ostroh (in Ukr.).
9. Kupchynskiy, O. (2003). The language of «Kazan» by Meletii Smotrytskyi at the funeral of Father Leontii Karpovych on November 2, 1620. *ZNTSh. Works of philological section*. Vol. SSHLVI. P. 219 — 245. Lviv (in Ukr.).
10. Mirchuk, I. (1942). World outlook of the Ukrainian people (attempt of characterization). *Imprint from the Scientific Collection of the Ukrainian University in Prague*. Vol. III. P. 3 — 21. Prague (in Ukr.).
11. Nimchuk, V.V. (1979). Grammar of M. Smotrytskyi — a pearl of ancient linguistics. *Meletii Smotrytskyi. Grammar*. P. 7 — 110. Kyiv (in Ukr.).
12. Nimchuk, V.V. (1985). Linguistics in Ukraine in the fourteenth and seventeenth centuries. Kyiv (in Ukr.).
13. Pakhlovska, O. (2005). Paradigms of Orthodox civilization and democracy: the challenge of Ukraine to the Byzantine monolith. *Ukraine of the seventeenth century: society, philosophy, culture*. P. 395 — 420. Kyiv (in Ukr.).
14. Pachovskyi, Th. (2007). The Book of Lives of Saints by Dmytro Tuptalenko-Rostovskyi. *Dmytro Tuptalo in the Light of Ukrainian Baroque. Lviv Medieval Studies*. No. 1. P. 221 — 265. Lviv (in Ukr.).
15. Smotrytskyi, M. (1616). Gospel Teaching. 5, 173, 351 n. Evier (in Oldslav.).
16. Tytov, Kh. (1924). Materials for the history of book business in Ukraine in the 16 — 18 centuries. A collection of preface to Ukrainian old printed books. Kyiv (in Ukr.).
17. A thousand years of Ukrainian socio-political thought. In 9 vol. (2001). Vol. II. Book 2. *The first half of the 17th century*. Kyiv (in Ukr.).
18. Franco, I. (1993). Characteristics of Russian literature of the fourteenth and eighteenth centuries. *European Renaissance and Ukrainian Literature of the Fourteenth and Eighteenth Centuries*. P. 342 — 372. Kyiv (in Ukr.).
19. Franco, I. (1983). History of Ukrainian Literature. Part One. From the Beginnings of Ukrainian Writing to Ivan Kotliarevskiy. *Collection of Works: in 50 vol*. Vol. 40. P. 7 — 370. Kyiv (in Ukr.).
20. Franco, I. (1984). Essay on the History of Ukrainian-Russian Literature up to 1890. *Collection of Works: in 50 vol*. Vol. 41. P. 194 — 470. Kyiv (in Ukr.).
21. Frick, A. David. (1992). Meletii Smotrytskyi and the Russian Language Question. *ZNTSh. Works of philological section*. Vol. CXXIV. Pp. 210 — 229. Lviv (in Ukr.).
22. Chepiha, I.P. (1996). The Beginnings of Baroque Preaching in Ukrainian Writing. *Linguistics*, 6, 25 — 29 (in Ukr.).
23. Chuba, G. (2002). Textological classification of the Ukrainian Educational Gospels of the second half of the 16th century. *Slavonic studies*, 2, 82 — 97 (in Russ.).
24. Shevelov, Yu. (2002). Historical Phonology of the Ukrainian Language. Kharkiv (in Ukr.).
25. Yaremenko, P.K. (1986). Meletii Smotrytskyi. Life and creativity. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 09.12.2019

I.D. Farion

Lviv Polytechnic University, Lviv

MELETII SMOTRYTSKYI: LANGUAGE AND WORLDVIEW HYBRIDISM?

Meletii Smotrytskyi synthesized in his worldview and religious-scientific activity two opposite time tendencies: traditional Slavonic sacral universalism and newly appeared ethno-lingual nationalism. His life has become the most demonstrative focus of those turbulent times that, leading to successful national liberation movement led by Bohdan Khmelnytskyi, ended for Ukraine with a political disaster in 1654, the consequences of which are still digested in the modern Moscow-Ukrainian war.

The “Grammar” of M. Smotrytskyi, without specifying the name and surname of the author, namely that of 1648, with significant lexical and phonetic-morphological alterations, in particular the elimination of the rule on non-allowability to confuse Ukrainian letters “z” and “r” as well as the removal of the grapheme *r*, introduced by Smotrytskyi in Moscow. It is known that there it has become the basic grammar code until the “Russian Grammar” by M. Lomonosov, published in 1755.

In this article we trace Smotrytskyi’s linguistic and worldview evolution through the prism of his iconic publicistic-polemical and linguistic works. The analysis is made basing on the following major problems: a) the choice of writing language and the theory of language dignity, b) Didactic Gospels as the way of introducing “simple” language, c) “Slavonic Grammar” as a language-ideological vector.

The figure of M. Smotrytskyi is a focus of religious and political events that significantly influenced the biforked halved path of the Ukrainian nation as a language and a language as a nation. The choice of languages, first of all, the traditional Slavonic language as a church, unifying and Orthodox tradition, Polish as the official language of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Old Ukrainian (Ruthenian language) as a pragmatic way to convey biblical truths to the people. Such a symbiosis did not lead Ukrainism to the independent path of development, but only preserved the ancient church and stateless Ukrainian relations, since at its core it had no reformative way of solving the problem.

Keywords: *M. Smotrytskyi, Old Ukrainian (Ruthenian) language, language and worldview hybridism, sacred universalism and ethno-lingual nationalism.*